AUT, XLVII, 2009, p. 245-257

G. I. TOHĂNEANU – COMENTATOR AL OPEREI LITERARE A LUI I. BUDAI-DELEANU

de

Dumitru VLĂDUȚ

Între poeții care au constituit obiectul analizelor stilistice inimitabile ale profesorului G. I. Tohăneanu, I. Budai-Deleanu deține un loc special. Propensiunea spre analiza stăruitoare a operei lui I. Budai-Deleanu provine din voluptatea pe care i-o producea lectura *Țiganiadei*, din care ştia pe de rost fragmente întregi din diversele ei locuri şi avea fixate multe cuvinte, sintagme sau expresii de mare forță stilistică, precum şi din convingerea neclintită în valoarea operei scriitorului ardelean. În prefața la principala lucrare pe care i-a consacrat-o în 2001, *Neajungerea limbii. Comentarii la* ***Țiganiada*** *de I. Budai-Deleanu,* G. I. Tohăneanu susținea că această scriere este „prima capodoperă a poeziei româneşti din veacul al XIX-lea" (NLCȚ, 7), dar că ea „continuă să işte şi să întrețină o seamă de prejudecăți, descurajând eforturile, uneori bine intenționate, ale obştii cititorilor de literatură autentică" (NLCȚ, 8) şi de aceea „I. Budai-Deleanu încă nu a pătruns în conştiința neamului ca un mare poet, afin cu Eminescu şi Blaga, cu Voiculescu şi Arghezi" (NLCȚ, 8). Profesorul G. I. Tohăneanu mărturisea de aceea, în prefața amintită, că în îndelungata sa activitate de la catedră şi din publicistică a încercat să înlăture aceste prejudecăți „aşezând «jucăreaua» lui I. Budai-Deleanu acolo unde îi e locul: în rândul dintâi al literelor române" (NLCȚ, 8). Opinii asemănătoare despre valoarea *Țiganiadei* exprimaseră la vremea lor D. Popovici şi G. Călinescu, analizându-i universul uman reprezentat, trama epică, ideologia ş.a. Autorul cărții la care ne referim se bucura de aceea când cineva se alătura efortului său analitic, fapt vizibil şi în prefața lucrării.

Prima contribuție a lui G. I. Tohăneanu la examinarea operei lui I. Budai-Deleanu este studiul *Observații cu privire la lexicul* ***Țiganiadei***,

BDD-A6447 © 2009 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

publicat în revista „Limbă şi literatură”, nr. 2 din 1971. Deşi modest intitulat *Observaţii… ,* studiul avea 22 de pagini şi surprindea trăsături majore ale lexicului unui scriitor înzestrat cu geniu verbal. Această contribuţie a fost reluată în volumul *Dincolo de cuvânt. Studii de stilistică şi versificaţie,* apărut în 1976 la Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Pornind de la cunoscutul sentiment acut mărturisit al lui I. Budai-Deleanu cu privire la „neajungerea limbii”, existent şi la Lucreţiu, autorul contribuţiei făcea mai întâi constatarea de ordin general potrivit căreia „Înfruntând, aşadar, «neajungerea limbii» autorul *Ţiganiadei* solicită lexicul românesc pe toată întinderea şi în toată adâncimea sa. Coexistenţa în contexte reduse a arhaismelor, a regionalismelor, a neologismelor creează impresia de luxurie verbală, de mozaic lexical. De cele mai multe ori, sinonimul arhaic, popular sau dialectal nuanţează sensibil enunţul, sporind, când e cazul, intensitatea şi spaţiul imaginii” (DC, 91).

Prin urmare, constituiau obiect al analizei sale arhaismele, neologismele, antonimele, regionalismele, precum şi sinonimele, mai ales cele frazeologice, ale căror resurse stilistice erau puse cu deosebire în relief. Inventivitatea lexicală a autorului *Ţiganiadei* era dovedită însă mai ales prin examinarea atentă a derivării cuvintelor şi a expresivităţii provenite de aici, unele derivate fiind puţin uzuale, iar altele creaţii proprii, făurite „cu un meşteşug şi cu un simţ al limbii foarte rar întâlnite” (DC, 93). În acest compartiment erau remarcate îndeosebi substantivele colective derivate cu sufixul *-ime,* numeroasele „nomina agentis” realizate cu sufixul *-tor* datorită faptului că este vorba de un poem al acţiunii, preferinţa pentru derivatele cu prefixul *ne-* prin care autorul studiului crede că I. Budai-Deleanu ar anticipa o trăsătură frapantă a limbajului poetic modern, utilizarea cu deosebită virtuozitate a diminutivelor, necunoscută poeţilor începutului de secol XIX, precum şi crearea de verbe rare ori noi cu prefixul *în- (îm-)*, precum *a înfuga* (= a pune pe fugă), *a înteca* (= a introduce în teacă), *a împăra* (= a trage în par, în ţeapă) ş.a. Concluzia studiului era că analiza atentă a vocabularului *Ţiganiadei* „pune în lumină bogăţia mijloacelor şi diversitatea soluţiilor cu ajutorul cărora Budai-Deleanu înfruntă şi biruie «neajungerea limbii» din epoca sa. Opera poetului creşte dintr-o conştiinţă artistică exemplară, obsedată de sentimentul răspunderii faţă de cuvânt” (DC, 117).

Cu unele amplificări, având titlul *Lexicul* ***Ţiganiadei,*** acest studiu a constituit şi prefaţa la *Ţiganiada,* ediţie critică de Florea Fugariu, apărută la Editura Amarcord din Timişoara în 1999. Este vorba de varianta B a operei amintite.

Până la apariţia cărţii despre I. Budai-Deleanu din 2001, G. I. Tohăneanu a publicat în reviste mai multe studii conţinând comentarii asupra unor cuvinte semnificative sub raport filologic şi expresiv ori asupra

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

unor versuri, precum: *Marginalii la **Țiganiada** lui I. Budai-Deleanu,* în „Limbă şi literatură", 1985, nr. 4; ***Țiganiada,** v. 918. Comentariu filologic,* în „Limbă şi literatură", 1991, nr. 1; *I. Budai-Deleanu: **Țiganiada**, v. 5758. Comentarii,* în „Limbă şi literatură", 1998, nr. 3-4; „*Filosofia cea lămurată*", în „Studii de literatură română şi comparată" (Timişoara), vol. XVI-XVII, 2000-2001; „*Coadre verde, -întunecoase…*", în „Orizont", 2001, nr. 1; „*Ceata noastră goleață*", în „Orizont", 2001, nr. 2; „*Moleața de-acum junie*", în „Orizont", 2001, nr. 3. Câteva dintre aceste articole au fost reluate în cartea publicată în anul 2001.

Chiar din primul studiu despre I. Budai-Deleanu publicat în 1971 se desprindea preferința lui G. I. Tohăneanu pentru comentarea unei laturi majore a creativității scriitorului ardelean, şi anume lexicul său. Nici nu se putea un comentator mai potrivit pentru vocabularul lui I. Budai-Deleanu decât G. I. Tohăneanu, cel ce a avut o sensibilitate specială pentru viața cuvintelor, în cercetarea cărora s-a şi manifestat plenar vocația sa. Pe lângă cele câteva sute de articole consacrate acestui aspect, această cercetare s-a concretizat îndeosebi în cele patru cărți care descriu viața cuvintelor, pe care le caută mai ales în literatură, dar şi în limbajul uzual, în cultură şi ştiință şi a căror tratare se face mai liber, prin metode diferite întrucâtva de cele din lucrările strict lexicografice: *O seamă de cuvinte româneşti* (1976), *Cuvinte româneşti* (1986), *Dicționar de imagini pierdute* (1995), „*Viața lumii" cuvintelor, Vechi şi nou din latină* (1998). Este vorba de o lexicologie *sui-generis,* de o „ştiință a cuvintelor" cu cele mai largi conexiuni în planul literaturii şi al culturii, cu o infuzie vitală a ştiinței literaturii. Aceste cărți au şi avantajul mai rar în rândul lingviştilor al unei active şi uşoare receptări din partea cititorilor, datorită unei permanente implicări a autorului în text şi unei ramificări colocviale a demonstrației. Metoda sa a fost inefabilă, iar încercările de a o imita în spiritul şi în litera ei se vor sfârşi, tare ne e teamă, cu un iremediabil şi neplăcut epigonism. Un comentator al cărților de acest tip ale lui G. I. Tohăneanu nota despre trăsăturile acestora: „Istoria unui cuvânt devine pagină epică; zborul mai înalt al metaforelor, suplețea epitetelor, echilibrul comparațiilor dau textului vibrația poeziei. Aşa se întâmplă în toate cărțile lui G. I. Tohăneanu (…). Sunt rare cărțile, ca acelea scrise de G. I. Tohăneanu, care, având o asemenea ținută intelectuală şi rigoare ştiințifică, să fie atât de agreabile la lectură. Şi în care să fie atât de atractiv redate explicațiile ce ar putea părea, la prima vedere, aride, fiind legate de ştiință (lexicografie, lingvistică, stilistică). Mă îndoiesc că astăzi mai există cineva pe meleagurile româneşti care să asculte cu o ureche atât de fină cuvintele, să coboare atât de adânc în istoria culturii şi să guste cu atâta voluptate din

BDD-A6447 © 2009 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

poezia limbii latine (române) ca scriitorul şi cărturarul G. I. Tohăneanu pentru a ne aduce cât mai aproape mirifica poveste a cuvintelor”[1].

Această specială sensibilitate față de cuvinte şi vocație a cercetării lor le aflăm şi în cartea amintită consacrată comentării operei scriitorului ardelean, şi anume *Neajungerea limbii. Comentarii la* ***Țiganiada*** *de I. Budai-Deleanu*, apărută în 2001 la Editura Universității de Vest. Ne-am referit deja la începutul articolului la obiectul cărții. Ar fi de asemenea util de adăugat o mărturie a autorului potrivit căreia lucrarea „a fost astfel gândită încât să urnească un interes luminat față de *Țiganiada,* izvor de satisfacții intelectuale fecunde” (NLCȚ, 8). Pentru aceasta, precizează autorul, a eliminat „ademenirile erudiției sterpe păşind – răzleț urmaş cucernic – pe urmele lui Faust” (NLCȚ, 8).

Cartea este alcătuită dintr-o suită de 37 de studii al căror titlu e dat de un vers sau o parte de vers ce conțin unul sau două cuvinte semnificative sub raport filologic şi expresiv la care se adaugă încă două studii de altă factură. Astfel de articole cu vocabule semnificative filologic şi expresiv poartă titluri precum: „*Privind corbiş la toate*”, „*În urmă Drăghici rostul deschisă*”, „*Firea lui cea dârză şi pungace*”, „*Dă brac*”, „*Tot ce-înverde, ce-nfloare şi creşte…* ”, „*Cu dulce libov să-nroorează*”, „*Coadre verde, -întunecoase…* ”, „*Fanatismul şi suprăstăciunea*”, „*Mandra cu slabe păcurele*”, „*Voinicul marghiol*”, „*Filosofia cea lămurată*” ş.a. În paranteză a fost indicat numărul versului.

Toate aceste articole stau sub semnul unui studiu inițial care dă şi titlul cărții, şi anume „*Neajungerea limbii*”. Este vorba de cunoscuta sintagmă a lui I. Budai-Deleanu din *Prologul* capodoperei sale, unde se îndoia de propriile-i forțe, dar mai cu seamă se lamenta că la anul 1800 limba română literară încă nu era bine finisată, vocabularul mai ales prezentând o seamă de lacune. G. I. Tohăneanu glosează pe tema sentimentului de îngustime pe care îl creează poeților limba în care ei scriu şi găseşte că el are o îndelungată tradiție, primul poet care îl formula fiind

[1] Alexandru Ruja, *Ipostaze critice,* Timişoara, Editura Excelsior, 2001, p. 241 şi 247; Cf. de asemenea în legătură cu arta comentariului cuvintelor la G. I. Tohăneanu: Şerban Cioculescu, „*O seamă de cuvinte româneşti*”, în „România literară”, 1977, nr. 24; Nicolae Manolescu, *Povestiri despre cuvinte,* în „România literară”, 1986, nr. 25; Eugen Todoran, *Dincolo de sensuri,* în „Orizont”, 1986, nr. 30; Daniel Vighi, *Lumea prin cuvânt,* în „Orizont”, 1986, nr. 30; Alexandru Ruja, *Cuvinte româneşti,* în „Familia”, 1987, nr. 8; Dumitru Vlăduț, „*Cuvinte româneşti*”, în „Caietul «Cercului de Studii»”, 1987, nr. 2, Mircea Mihăieş, *G. I. Tohăneanu – cuvântul irepetabil,* în „Orizont”, 1989, nr. 13; Eugen Dorcescu, *În căutarea sensului pierdut,* în „Orizont”, 1996, nr. 6; Stelian Dumistrăcel, *Înțelepciunea cuvântului*, în „Orizont”, 2000, nr. 1; Dumitru Vlăduț, „*Lampa de lângă tâmplă*”, în „Limbă şi literatură”, 2006, nr. 1-2; Dumitru Vlăduț, *Insomniile unui mare cărturar:* ***Lampa de lângă tâmplă*** *de G. I. Tohăneanu*, în „Analele Universității de Vest din Timişoara. Seria Ştiințe filologice”, XLVI (2008).

BDD-A6447 © 2009 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

Lucreţiu. Întrebarea pentru autorul articolului e însă cum reacţionează I. Budai-Deleanu faţă de ceea ce acesta numeşte, cu o fericită expresie, „neajungerea limbii”. O bună parte a răspunsului e aflată în „creaţii lexicale proprii, plăsmuite de obicei potrivit cu sistemul derivării româneşti şi cu tendinţele limbii române în acest domeniu” (NLCŢ, 10). În continuare ilustrează această virtute poetică prin indicarea unei creaţii lexicale personale a scriitorului, şi anume verbul *a înteca,* însemnând „a intra în teacă”, „a introduce în teacă”, verb care porneşte de la substantivul *teacă* şi prefixul *în-*.

Deşi în carte predomină studiile care au în vedere aspecte ale derivării, există vreo 15 care se referă la cuvinte primare sau de bază. Cele mai multe dintre acestea din urmă sunt cuvinte de origine latină preţuite pentru vechimea sau caracterul lor popular, precum *rost* cu sensul de *gură, a se sparge* cu sensul de *a se împrăştia, lucoare* cu semnificaţia de *lumină, ferice* cu înţelesul de *fericire, a căsca* având sensul de *a dori arzător (ceva), a râvni la, a custa* cu semnificaţia de *a trăi* ş.a. Sentimentul de satisfacţie în a le identifica în textele literaturii vechi sau în literatura populară este limpede exprimat în câteva rânduri, precum în cazul lui *rost* unde se face observaţia că acesta „se rânduieşte în lexicul nostru printre cuvintele vechi, polisemantice, cu evoluţii istorice spectaculoase, de pildă aceea de la «gură» la «noimă», «tâlc», «sens»” (NLCŢ, 27).

Semnalarea lui *lucoare* în cele mai vechi texte româneşti precum *Codicele Voroneţean* şi *Psaltirea Şcheiană*, ca şi a lui *a custa* la Dosoftei, Ioan Zoba din Vinţ şi Dimitrie Cantemir constituie de asemenea unul din punctele traseului analitic în articolul „*Intia lucoare*”, respectiv „*Dumnezieu să te custe*”.

Alt cuvânt, *suprăstăciunea,* discutat în articolul „*Fanatismul şi suprăstăciunea*” este o încercare a scriitorului de a „româniza” neologismul *superstiţie* împrumutat din latinescul *supertitio,-onis,* iar *pugn,* variantă fonetică a lui *pumn,* reprezintă o introducere silnică de către autorul *Ţiganiadei* în română.

Profesorul G. I. Tohăneanu n-a avut însă prejudecata originii cuvintelor, prin care ar fi privilegiat pe cele latineşti, ci a manifestat şi pentru cele de alte origini cea mai largă comprehensiune. În articolul „*Mrejile-aruncă*”, unde discută slavismul *mreajă,* chiar ţine să aducă nuanţări opiniei lui Florea Fugariu potrivit căreia ori de câte ori are la îndemână cuvinte vechi moştenite din latină I. Budai-Deleanu ar evita sistematic cuvintele de altă origine. Slavismul *mreajă,* termen pescăresc greu de înlocuit care pătrunde în *Ţiganiada*, ar contrazice însă amintita opinie. El este bine instalat în literatura română veche şi modernă la Eminescu, Sadoveanu şi Galaction, precum şi în folclor. Că are resurse expresive imense o dovedeşte prezenţa lui în atâtea excpresii metaforice la

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

Eminescu: *mreajă de văpaie, lucii mreje, mreajă de frunze, mreajă de nouri* ş.a.

Un alt slavism discutat pe larg este *libov* cu derivatele lui, *libovie* şi *a se înlibovi.* Acesta din urmă este o creaţie a poetului ardelean, neînregistrată în dicţionare. *Libov*, observă autorul studiului, este bine instalat la scriitorii vechi, însă ieşit azi din uz.

În fine, rusismul *brac* însemnând „rest, rămăşiţă bună de aruncat, sfărâmătură, lucru de nimic", beneficiază de un comentariu întins, cu incursiuni în poezia eminesciană şi discutarea omonimului său neologic francez cunoscut din mediul vânătoresc.

Cuvinte primare de alte origini decât cele latineşti şi slave discutate aici sunt turcescul *cilibiu* însemnând *nobil, distins, de neam* şi cele neogreceşti *marghiol* cu sensul de *şiret, amuzant* şi *mandră* însemnând *stână.* Sunt cuvinte necunoscute ori mai puţin cunoscute de vorbitori, de un mare efect poetic, a căror explicare de către comentator, cu incursiunile-i ştiute în lumea literaturii şi culturii, are darul de a le lumina sensul şi de a ni le apropia. Aşa este turcescul *cilibiu* prezent în toponimul *Cilibia* sau în antroponimul *Celibidache* ori neogrecescul *mandră* care a prilejuit primului editor Gh. Cardaş o gravă eroare filologică atunci când acesta a stabilit ca vers „mândra cu slabe păcurele". Acest vers care conţine două regionalisme ardeleneşti (*mandră* şi *păcurele*) înseamnă însă „stâna cu slabe (plăpânde) oiţe". Ambele cuvinte sunt semnalate în graiurile româneşti sud-dunărene şi în cele ardeleneşti, în folclor, în literatura veche îndeosebi în *Palia de la Orăştie,* dar şi în cea modernă la Coşbuc şi Sadoveanu.

Cuvântul de origine ţigănească *baros,* folosit ca parolă şi nume de armă în opera lui I. Budai-Deleanu, este de asemenea pretext pentru instructive comentarii în cursul cărora G. I. Tohăneanu îl semnalează în literatura veche şi premodernă la Sofronie Liuba, Aureliu Iana, I. Barac, în cea modernă la I. Creangă, I. Agârbiceanu şi Rebreanu şi îl desemnează ca simbol al muncii grele, asociindu-l „cu acela al fierarului, faurului sau covaciului, care trudeşte în fierărie, făurişte sau covăcie" (NLCŢ, 210).

Alte cuvinte primare ori de bază sunt apreciate pentru forma lor gramaticală veche, deosebită de cea actuală. Aşa este vocabula *coadre,* analizată în articolul „*Coadre verde, -întunecoase… !*", formă de vocativ veche agreată pentru că reproduce vocativul declinării a doua latineşti, mărci ale acestuia fiind desinenţa *-e* şi diftongarea lui *-o* sub accent. Acest vocativ atrage acordul după acelaşi tipar al adjectivului său. El ocazionează comentatorului invocarea şi a altor vocative desufixate la I. Budai-Deleanu („oame ticăloase"), regăsite în literatura veche la Varlaam („nemulţămitoare oame!"), la Ion Neculce („ticăloase oame"), dar şi în cea nouă la Sadoveanu care în literatura de evocare istorică mai ales pe teme

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

orientale utilizează vocativul vechi *filosoafe!* Acest din urmă vocativ existent la Sadoveanu oferă autorului prilejul unui comentariu privind procedeul cu profunde implicații stilistice în culegera de povestiri *Divanul persian* prin care „se înfăptuieşte «adecvarea» şi armonizarea expresiei cu conținutul" (NLCȚ, 90). Sunt invocate şi alte asemenea vocative arhaice la Sadoveanu precum (*prea*) *înțelepte!, nebune!, nelegiuite!, astronoame!* şi ni se explică sursa arhaicității vocabulei *filosoafe!*, care constă în aceea că prin diftongarea lui *-o-* sub accent şi desufixare cuvântul beneficiază de acelaşi tratament ca vechiul *doamne* (din latinescul *domine, domne* „stăpâne"), specializat în termen de adresare către Dumnezeu. În fine, aflăm comentarii filologice şi stilistice asupra vocativului normal al substantivului *codru* la Eminescu şi în creația folclorică.

Alt cuvânt de bază sau primar, *zăgan,* discutat în articolul „*Zăgan ursariul*", reprezintă un nume propriu. El este purtat de unul dintre lăieții lui I. Budai-Deleanu şi are ca bază substantivul comun de origine turcă *zăgan*, însemnând o specie de vultur bărbos dispărut azi, care trăia în stâncile Carpaților. Autorul articolului îl semnalează în oronimie, îi arată valoarea stilistică, şi anume ironia pe care o degajă contextul, şi trage concluzia că scriitorul alege cu mult har numele personajelor sale.

Cuvintele derivate alcătuiesc însă obiectul celor mai numeroase comentarii. Aceste comentarii sunt cele care dezvăluie cel mai mult cititorilor legăturile subiacente între cuvinte. Comentând verbul *a spinteca* în articolul „*Mațele lor spintecate*", G. I. Tohăneanu atrage atenția: „În procesul, de obicei grăbit, al intercomunicării cotidiene vorbitorii sunt lipsiți de sentimentul legăturilor subiacente între cuvinte. Nu-i rău, poate, că se întâmplă aşa. Altfel, am fi mereu uimiți şi, eventual, preocupați de pitorescul exprimării şi asta ar căşuna prejudicii înțelegerii exacte şi prompte dintre convorbitori. Când întrebuințăm, de pildă, verbul *spinteca,* îi mai trece prin gând vreunuia dintre noi – fie el filolog sau chiar… specialist în probleme spinoase ale etimologiei că acest verb este înrudit, şi încă foarte îndeaproape cu substantivul *pântece?* Într-adevăr, *spinteca* purcede din lat. *expanticare* derivat în latină din *pantex, panticis* «pântece» cu ajutorul prefixului, mai exact spus: prefixul *ex-,* care, în cazul de față, arată «direcția» acțiunii orientată din interior către exterior. Prin urmare, din punct de vedere etimologic, strict etimologic, *spinteca*, din lat. *expanticare,* înseamnă «a scoate din pântece», «a deşerta pântecele»" (NLCȚ, 156).

Tocmai clarificarea acestor legături de sens oferă prilejul bucuriei descoperirii vieții cuvintelor căci, potrivit lui G. I. Tohăneanu, „după ce ni se astâmpără nedumerirea, începe bucuria aleasă a «redescoperirii» cuvintelor" (NLCȚ, 179).

BDD-A6447 © 2009 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

Astfel de derivate analizate sunt: *corbiş, pungace, voroavă, crâmpiţată, înverde, înfloare, păcurele, şoiman, fermecătoare, a împăra, şegace, lămurată, obrăzare, pălmită, iubeaţă, păusare, strâmbătate, măcrie, spintecate, polite.* Derivările ocazionează autorului în unele situaţii relevarea valorilor stilistice şi semantice ale unor prefixe ori sufixe, aşa cum se întâmplă, de pildă, în cazul lui *-iş* din *corbiş,* a cărui valoare adverbială o concurează pe aceea a lui *-eşte,* din *orbeşte.* Existenţa lui *orbiş* este indicată şi la alţi scriitori precum Agârbiceanu şi Coşbuc. Analiza lui G. I. Tohăneanu este îndreptată apoi spre reliefarea unei serii de adverbe pregnante stilistic formate cu sufixul *-iş,* unele intrate în expresii, prcum: *morţiş, bulziş, brăţiş, făţiş, vintriş* găsite la scriitori de mărimea lui Sadoveanu, Rebreanu sau G. Murnu.

Sufixul augmentativ *-an* din substantivul *şoiman,* termen provenit din *şoim* (de origine maghiară) şi *-an,* nu are deloc o valoare peiorativă în sintagma „Şoimanul soare" de la I. Budai-Deleanu, aşa cum se întâmplă în *bogătan, grăsan, lungan, golan,* ci una meliorativă, afectivă chiar, căci, atrage atenţia autorul cărţii, „dimpotrivă, *şoiman* ajunge să însemne «brav», «neînfricat», «viteaz» cum lesne se poate constata din mereu proaspetele versuri ale lui Vasile Alecsandri scrise la sfârşitul anului 1877, îndată după căderea Plevnei (*Odă ostaşilor români*)" (NLCŢ, 106). Ajuns aici, comentatorul nu osteneşte să se angajeze într-o seamă de consideraţii stilistice privind acest cuvânt la Alecsandri. De aceea, el aderă la opinia lui Florea Fugariu potrivit căreia „şoimanul soare" ar însemna „sfântul soare", sintagmă întâlnită la Alecsandri în *Hora Unirii* şi la Coşbuc în *Moartea lui Fulger.*

Observând, de asemenea, că I. Budai-Deleanu manifestă o aplecare pentru derivatele cu sufixul *-eţ,* mai ales pentru cele postnominale, G. I. Tohăneanu discută derivatul *iubeţ* din sintagma „prunca iubeaţă", însemnând „râvnitor la bucuriile dragostei" şi foloseşte prilejul de a analiza astfel de derivate cu nuanţe peiorative şi ironice la autorul *Ţiganiadei: vorbeţ, lăieţ, goleţ, moleţ, scârbeţ*.

Odată alese, cuvintele sunt auscultate şi străbătute în multiple direcţii, devenind prilej pentru cele mai largi conexiuni posibile. Dacă e vorba de un cuvânt de origine latină cercetătorul lui nu ezită să-l urmărească uneori şi în celelalte limbi romanice, arătându-i comportamentul asemănător sau, dimpotrivă, diferit, ca rezultat al imprimării geniului naţional. Menţionând, de exemplu, substantivul neologic românesc *vagabond* de origine latină, dar care a fost luat din franceză (*vagabond*) sau italiană (*vagabondo*), G. I. Tohăneanu arată situaţia lui specială din spaniolă, şi anume aceea că „Printr-un fel de… etimologie populară, spaniolii au «analizat» cuvântul, înnobilându-l: *vagamundo* înseamnă, stricto sensu, «cel ce străbate lumea»!" (NLCŢ,

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

203). G. Călinescu, evidențiază de asemenea autorul, foloseşte un derivat postverbal în *-bundus,* şi anume pe *meditabund* cu o aleasă sonoritate. Asemenea derivate sunt bine reprezentate în latină ca participii învechite.

Traseul analitic constă, în afară de reconstituirea unui termen şi de urmărirea lui în celelalte limbi romanice atunci când termenul e latinesc, în relevarea evoluției semantice, a dubletelor în unele situații, a sinonimiei, antonimiei şi omonimiei, a familiei de cuvinte, a câmpurilor lexicale sau a schimbării categoriei gramaticale. Această analiză este, cum îi spune autorul ei, „pe orizontală şi pe verticală”[2], unde primează libertatea asocierilor şi a traseului de urmat.

Pentru evoluția semantică, G. I. Tohăneanu ne oferă mereu reconstituiri extrem de frumoase, pline de interes, spunându-ne la începutul unui articol intitulat „*O tâmplare groaznică*” faptul că poeții, fără a fi specialişti, intuiesc cu mare pătrundere virtuțile expresive de „dincolo de cuvânt”. Aceste evoluții semantice surprinzătoare sunt ilustrate prin verbul *a întâmpla* şi substantivul *întâmplare* (infinitivul lung al verbului), care, atrage atenția autorul, „au un «trecut» şi o poveste vrednică de tot interesul” (NLCT, 95). Originea lui *întâmpla,* stabilită de Sextil Puşcariu, se află în verbul latinesc neatestat *intemplare,* derivat din *templum* + *in.* Dar, „înainte de a denumi un edificiu religios în care se practica ritul păgân, lat. *templum* era un termen augural, echivalând cu un spațiu ceresc ferm hotărnicit, în interiorul căruia «zodierii» urmăreau zborul păsărilor. Intrând în acest *templum,* ele – păsările – săvârşeau tocmai evenimentul aşteptat, rod al «întâmplării»! Se impune, deocamdată, ideea că neologismul *templu* este strâns înrudit cu vechiul verb *întâmpla!*” (NLCȚ, 97). Ajuns în acest punct al demonstrației, G. I. Tohăneanu include în familia amintită neologismul *a contempla* (= „a privi lung, admirativ sau cu emoție”) dar care, „cel puțin la început, va fi însemnat «a privi cu atenție (*con-*) cerul (*templum*) pentru a desluşi, după anumite indicii, tainele viitorului»” (NLCȚ, 97). Pe lângă neologismul *templu* limba română datorează latinescului *templum,* mai exact pluralului *templa*, substantivul *tâmplă*, care în limba veche înseamnă *catapeteasmă.* Ieşit din uz, a fost înregistrat într-o poezie de Ion Pillat şi este viu astăzi în derivatul *tâmplar,* care inițial a avut sensul îngust de „meşter făcător de *tâmple*”, ajungând apoi să însemne prin extensiune semantică „meseriaş care face mobile şi alte obiecte din lemn”. Nu scapă însă autorului din vedere omonimul *tâmplă* care denumeşte o parte a corpului uman. Toate cuvintele amintite: *a întâmpla, întâmplare, templu, a contempla, tâmplă* sunt identificate şi

[2] Cf. şi Liana Otilia Pătraş, „*Neajungerea limbii. Comentarii la* ***Țiganiada*** *de I. Budai-Deleanu*”, în „Limbă şi literatură”, 2002, nr. 3-4, p. 113.

BDD-A6447 © 2009 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

analizate în creaţia unor mari scriitori ca Sadoveanu, George Topârceanu, Radu Greceanu, Mihai Eminescu, Miron Radu Paraschivescu ş.a.

La I. Budai-Deleanu însă, atrage atenţia G. I. Tohăneanu, apar doar formaţiile fără prefix *a se tâmpla* şi *tâmplare.* Împrejurarea aceasta îi oferă ocazia să semnaleze existenţa în limba română a multor cuvinte perechi date de prefixare sau neprefixare de genul *bătrâni – îmbătrâni, blânzi – îmblânzi* ş.a. ca şi recurgerea de către scriitorul ardelean la multe dublete neprefixate ale cuvintelor formate astăzi cu prefixul *în- (îm-)* ca: *a tâmpina, tâmpinare, a plini, a puşca, a vinui, a vrăjbi, a se gânfa* ş.a.

Un frumos exemplu de incursiune în evoluţia sensurilor, ca şi de cercetare a sinonimiei, ni se oferă în articolul „*Cetăţi polite*", unde adjectivul participial *polit* reprezintă o variantă a lui *poleit,* participiul adjectiv al verbului *a polei.* G. I. Tohăneanu crede că asupra acestui participiu adjectiv îşi va fi exercitat influenţa cuvântul francez *poli,* care este un participiu-adjectiv al verbului *polir* (= „a lustrui", „a şlefui", (fig. „a cultiva"). *Cetăţi polite* este sinonim cu *obiceiuri gingaşe,* iar acesta intră, la rândul lui, în relaţie de sinonimie aproximativă cu *năravuri polite.* Iniţial, ţine să precizeze autorul, *năravul* avea sensul de *obicei,* numai ulterior primindu-l pe cel negativ. Cu acest sens este aflat şi ilustrat prin exemple edificatoare în literatura română veche, apoi la Alexandrescu şi Sadoveanu. Nu este omis din discuţie nici sensul regional din Transilvania şi Banat din reflexivul reciprocităţii *a se nărăvi* care înseamnă *a cădea de acord, a se înţelege.* Acesta are derivatul învechit regional *nărăveală,* în îmbinarea *om de nărăveală* cu sensul de *om de înţeles, cu deprinderi bune, civilizat.*

S-ar putea invoca de asemenea lectura asupra cuvântului *obrăzar,* însemnând *mască.* Este un derivat de la *obraz,* cuvânt polisemic interesant care înseamnă: 1. parte a corpului şi 2. fiinţă omenească, ins, persoană. În cel de al doilea sens este vorba, de fapt, de o sinecdocă *pars pro toto,* des întâlnită în literatura istorică a lui Sadoveanu. O creaţie proprie descoperită la I. Budai-Deleanu este derivatul *obrăzui* (= „a reprezenta", „a înfăţişa", „a schiţa") care porneşte de la sinonimia aproximativă dintre *obraz – chip – figură.*

Pentru aceeaşi subtilitate în descifrarea evoluţiei sensurilor ar putea fi citate articolele despre cuvintele *fermecătoare* („*Brânduşa fiind fermecătoare*"), *spintecate* („*Maţele lor spintecate*"), *lămurată* („*Filosofia cea lămurată*") ş.a.

Un verb curios identificat la scriitorul ardelean este *a împăra,* derivat de la cuvântul rădăcină *par* cu prefixul *în- (îm-)* şi sufixul *-a,* sinonim al locuţiunii *a trage în ţeapă.* Nu este singurul verb de acest fel, căci şi altele precum *a înfuga, a înspăima, a înteca* ilustrează procedeul.

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

Alte derivate, şi anume cele verbale ca *înverde, -nfloare („Tot ce-înverde, ce-nfloare şi creşte”),* sunt analizate pentru fenomenul desufixării flexionare la indicativ şi conjunctiv specific mediului rustic. Explicaţia stilistică oferită rezidă în aceea că „Înlăturarea acestor «sufixe flexionare» – elemente strict gramaticale – conferă formelor verbale un caracter mai suplu, opoziţia «persoanelor» rămânând, în continuare, «marcată»” (NLCŢ, 47).

G. I. Tohăneanu aduce în discuţie şi factorii prozodici care constau în aceea că prin formele verbale desufixate trisilabice (*înverde, înfloare*) se realizează mai uşor măsura decasilabică, în comparaţie cu formele verbale cu sufixe flexionare cu patru silabe (*înverzeşte, înfloreşte*). Desufixarea verbelor este o obişnuinţă în limbajul poetic al secolului al XIX-lea, iar explicarea sa prin necesităţi metrice este comodă, deşi uneori se dovedeşte plină de consecinţe stilistice, ni se mai atrage atenţia aici.

Factorii prozodici sunt luaţi în considerare în mai multe rânduri, mai ales când e vorba de situarea cuvintelor analizate în rimă, care le-ar spori prestigiul stilistic.

Alt derivat analizat, *Ciurilă*, reprezintă un nume propriu. Autorul îl derivă din substantivul comun *ciur,* face o seamă de consideraţii asupra unor expresii („prin ciur şi prin dârmon”), ca şi asupra unor derivate (*a ciurui*), evidenţiind valorile stilistice ale acestui nume propriu atunci când este aşezat în rimă. G. I. Tohăneanu foloseşte ocazia de a evidenţia virtuţile stilistice ale numelor proprii în literatura românească şi a lumii, găsind că I. Budai-Deleanu le intuieşte înainte de Bolintineanu, Alecsandri, Eminescu şi simbolişti, deoarece „El nu pregetă să înşire, să «înghesuie» chiar, numele ţiganilor săi – unele bolovănoase, noduroase, scârţâitoare – între hotarele foarte înguste ale aceluiaşi vers sau ale aceleiaşi strofe” (NLCŢ, 205).

Alt derivat, *pălmită,* formă participială de la verbul *a pălmi* (nu *pălmui*), este examinat întrucât ilustrează fenomenul schimbării clasei morfologice, reprezentat în *Ţiganiada* şi prin alte cuvinte precum: *căzută* (=„cădere”), *lovită* (= „lovitură”), *strigată* (= „strigăt”).

Trebuie amintit, în fine, un articol de o altă factură, *I. Budai-Deleanu şi Eminescu,* consacrat evidenţierii unor coincidenţe de imagini şi situaţii la I. Budai-Deleanu şi Eminescu, deşi, aşa cum este ştiut, autorul *Luceafărului* nu a cunoscut opera ilustrului său înaintaş. Există mai întâi coincidenţe de imagini propriu-zise care ţin de „atmosferă” precum condamnarea moravurilor tineretului contemporan în *Junii corupţi* şi la I. Budai-Deleanu, faptele de vitejie ale lui Vlad Ţepeş la I. Budai-Deleanu şi ale lui Mircea cel Bătrân la Eminescu. Pentru edificarea cititorilor, juxtapune două texte ale celor doi poeţi referitoare la lupta cu turcii dusă de Vlad Ţepeş şi Mircea cel Bătrân, care, „prin identitatea situaţiei, prin

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

structura identică a frazei şi prin repetarea aceleiaşi locuţiuni adverbiale în faţa versurilor, vorbesc de la sine" (NLCŢ, 17). G. I. Tohăneanu descoperă chiar rime socotite eminesciene, dar existente la I. Budai-Deleanu.

În legătură cu tehnica analizelor, s-ar mai putea adăuga un aspect, şi anume că înaintarea în demonstrare se face prin noi excursuri, cuvintele examinate sau altele în legătură cu ele fiind descoperite neaşteptat în literatura veche şi folclor, apoi la D. Cantemir şi cronicarii munteni, la reprezentanţii Şcolii Ardelene, la Alecsandri, Eminescu, Creangă, Macedonski, Coşbuc, Sadoveanu, George Murnu, G. Topârceanu, Miron Radu Paraschivescu ş.a. Aceste incursiuni se fac în convingerea alianţei fertile dintre poezie şi cultură, ca şi în aceea a eliminării tentaţiei erudiţiei sterile. Fiind vorba de o liberă „dicţiune a ideilor", autorul îşi anunţă digresiunile în maniera următoare: „Un popas sadovenian mi se pare util acum" (NLCŢ, 90); „Ajunsă în acest punct al dezvoltării ei, discuţia noastră impune un scurt popas sadovenian" (NLCŢ, 158); „Trecând deocamdată, peste *apune*, va fi util să fac câteva precizări în legătură cu *spune* şi *supune,* adunate de Radu Stanca în aceeaşi poziţie finală de vers" (NLCŢ, 160)[3]. Revenirile sunt şi ele anunţate: „Revin acum la îmbinarea de la care a purces discuţia noastră" (NLCŢ, 157).

Deşi tratarea cuvintelor se face mai liber, în modul arătat, situaţia lor este mereu cercetată în dicţionare, autorul neezitând să penalizeze unele dintre ele pentru câteva erori ori chiar gafe ale lor[4]. Cuvintele *a se înlibovi* (= „a se îndrăgosti"), de exemplu, creaţie a lui I. Budai-Deleanu ca şi *prădaci* nu sunt înregistrate în Dicţionarul academic, după cum consideră discutabilă menţiunea „livresc" din acelaşi dicţionar pentru cuvântul *pecuniar*, din moment ce se află în opera unor scriitori cum sunt Bolliac, I. Ghica, Maiorescu sau G. Călinescu. O gafă filologică este identificată în acelaşi dicţionar în cazul derivatului *pungace* din cauză că autorii au ignorat contextul mai larg al cuvântului şi au crezut că e vorba de un personaj al poemului. De aceea, ţine să precizeze autorul în finalul articolului său „Firea *lui cea dârză şi pungace*", „atunci când e vorba de *cuvântul poetic,* definirea lui lexicografică, râvnind să fie exactă şi nuanţată, trebuie să ţină seama de un context susceptibil să crească mereu, de la vers la strofă, de la strofă la poezie, de la poezie la opera întreagă. Cel puţin – în unele cazuri" (NLCŢ, 34).

Se poate spune ca încheiere că profesorul G. I. Tohăneanu ne-a oferit prin studiile şi cartea pe care le-am analizat o neîntrecută arheologie a cuvintelor creaţiei literare a lui I. Budai-Deleanu.

---

[3] Cf. şi *Ibidem,* p. 114.
[4] Cf. şi *Ibidem,* p. 114.

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)

ABREVIERI

D.C. = G. I. Tohăneanu, *Dincolo de cuvânt. Studii de stilistică şi versificaţie,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976.

NLCŢ = G. I. Tohăneanu, *Neajungerea limbii. Comentarii la* ***Ţiganiada*** *de I. Budai-Deleanu*, Timişoara, Editura Universităţii de Vest, 2001.

G. I. TOHĂNEANU – COMMENTATEUR DE L'OEUVRE LITTÉRAIRE DE I. BUDAI-DELEANU

(Résumé)

L'auteur de l'étude met en évidence les efforts et les résultats originaux de G. I. Tohăneanu dans l'interprétation de l'oeuvre littéraire de I. Budai-Deleanu. La prédisposition vers cette analyse est issue de l'amour qu'il a eu pour cette oeuvre et de la foi dans la valeur esthétique de cette création. L'auteur vise au début l'étude de G. I. Tohăneanu *Observaţii asupra lexicului* ***Ţiganiadei*** *(Observations concernant le lexique de* ***Tziganiade****)* publié en 1971, mais surtout le livre *Neajungerea limbii. Comentarii la* ***Ţiganiada*** *de I. Budai-Deleanu (Les inconvénients de la langue. Commentaires à* ***Tziganiade*** *par I. Budai-Deleanu)* paru en 2001. C'est un livre ayant en tant que structure quelques dizaines d'essais linguistiques autour des mots significatifs du point de vue stylistique et philologique. On met en relief le don de G. I. Tohăneanu d'offrir un traitement des mots différent par rapport à celui des ouvrages lexicographiques, notamment par l'appel aux connexions les plus larges possibles dues à l'alliance entre la *linguistique et la littérature ou la culture pour laquelle le professeur a plaidé beaucoup de fois.*

BDD-A6447 © 2009 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:38 UTC)